

GÁRDOS JUDIT

**„...ÉS NEMZETKÖZIVÉ LESZ”
A helyi tudás szerepe egy akciókutatás kérdőív-készítési
folyamatában¹**

Két hagyomány

Tudományszociológiai, tudományantropológiai disszertációm megfigyelési tárgya (terepe) a *Magyar Agora 2005*.² Jelen cikkben a magyar és az amerikai kutatócsoport közötti viták, konfliktusok és kompromisszumok elemzésének segítségével azt veszem górcső alá, hogy a *helyi tudás*nak milyen szerepe van a kérdőív-készítés folyamatában. Nem fogom előzetesen összeállítani a helyi tudásformáknak bármiféle katalógusát: a diskurzusok megfigyeléséből, a viták alakulásából, a kompromisszumokhoz vezető utak elemzésével szeretném felvázolni a helyi tudás azon elemeit, amelyek szerepet kaptak a kérdőív végső formájának kialakításában.³ Bizonyos tudáselemek tehát a *két csoport dinamikája eredményeként* definiálódnak helyi tudásként. Természetesen nem minden konfliktus fakad a helyi tudások különbözőségéből. Hanem például az eltérő kutatási célok vagy a kutatás anyagi felételei is válhatnak konfliktus forrásává – de ez utóbbiakkal ebben az írásban nem tudok foglalkozni. Annak ellenére, hogy a magyar kutatócsoporton belül is akadtak – nem is kicsi – nézeteltérések, meglepő volt látni, hogy az amerikai kollégákkal szemben, a velük folytatott viták, alkuk, egyeztetések során mégis mennyire egységesnek tűnt a magyar csoport, éppúgy, mint

¹ Ez a cikk egy korábbi tanulmányom változata: (GÁRDOS, 2007).

² A Magyar Agora menetéről ebben a kötetben részletesen olvashatunk HERMAN Zita tanulmányában, ezért ettől eltekintek.

³ Ebből a szempontból megközelítem a hermeneutikai hagyományhoz kötődik.

az amerikai; a helyi tudásra való hivatkozás tétje épp az volt, hogy ki döntsön a végleges kérdőív összeállításáról.

A *deliberative poll* amerikai kidolgozói tehát szintén aktívan részt vettek a Magyar Agora kérdőívének megalkotásában. Az, hogy több kutatócsoport dolgozik egy kérdőíven, nem új jelenség; már régóta nem tartható az a felfogás, hogy egy ország tudományos életét csupán az adott országban dolgozó és kutató tudósok alakítják. Nemcsak konferenciákon, folyóiratok és könyvek által ismerkedhetnek meg a kutatók más ország tudósainak munkájával. A kontaktus számunkra most azért válik érdekessé, mert a résztvevők különböző *tudáselemekkel* rendelkeznek, és esetenként már-már különböző *világokat* hoznak létre; egy olyan közös kutatásban, mint a Magyar Agora, ezek a tudásformák kombinálódnak, újraszerveződnek, nem ritkán konfliktusba is keverednek.

Természetesen nem azt állítom, hogy a különböző „nemzeti” tudományos tradíciók és világszemléletek valamiféle nemzeti karakterben gyökereznének. Céлом, hogy a kérdőív-készítési folyamat példáján néhány olyan esetet mutassak be, ahol bizonyos tudáselemek, amelyek kutatási technikákban, megközelítésmódokban, előfeltevésekben, kategorizációkban és magától értetődőségekben mutatkoznak meg, egymásnak ütközve rávilágítanak ezen *tudások lokális voltára*. És mivel a Magyar Agora esetében két kutatócsoport működött együtt, két helyi tudás találkozását figyelhetjük meg; a szöveg végén arra is rámutatok, hogy a két kutatócsoport tagjai *két különböző világot* tételeznek.

Az, hogy egy kutatásban több ország hagyománya ötvöződik, a természettudományok esetében nem meglepő; a társadalomtudományokéban korántsem annyira természetes. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok, amelyekkel mind a szociológia, mind a politológia területén találkozhatunk, bizonyos értelemben rációfolnak erre. Ugyanis itt a kutatás menetét vagy közösen, nemzetközileg határozzák meg, vagy – és ez a gyakoribb – az egyes helyi csoportok készen kapják a kutatási módszertant, amin már nem igazán lehet változtatni. A közös kérdőívvel dolgozó nemzetközi összehasonlító vizsgálatok esetében a kompromisszumos kérdőív sokszor csak korlátozottan alkalmas az egyes országok specifikus helyzetének és problémáinak a feltérképezésére.

Az általam vizsgált kutatás kérdőívének kialakítása a magyar kutatók elképzelései, valamint a már korábban, az amerikai kollégák által meghatározott módszertani követelmények közötti térben helyezhető el. Talán nem árt néhány szót szólni arra, hogyan jött létre a magyar és az amerikai kutatók közötti kapcsolat. A magyar kutatócsoport vezetője kereste meg néhány évvel ezelőtt a *deliberative poll* amerikai kitalálóját azzal az ötlettel, hogy Magyarországon is ki kellene próbálni a módszert. Konkrét témát javasolt, lévén sok éve a romákat kutató kisebbségsszociológus: a magyarországi cigányság helyzetét.⁴ Érdemes megjegyezni,

⁴ Az egyik kutatásvezető, O., személyes közlése alapján.

hogyan ez nem egy tipikus téma, mert a *deliberative poll* témái mindaddig politikaiak voltak: például Angliában az egészségügy esetleges privatizálása, Bulgáriában a halálbüntetés eltörlése, Dániában az euró bevezetése.⁵ A módszer az „*action research*” módszerek családjába tartozik, amelyeknek egyszerre célja a kutatás és a „világ” megváltoztatása.⁶ Az amerikai módszer célja az, hogy a résztvevőket tájékozottabbá téve hozzásegítse őket a megalapozottabb véleménynyilvánításhoz szakpolitikai kérdésekben. A magyar projekt célkitűzése ettől eltér. Nagyon leegyszerűsítve: a legalapvetőbb különbség az, hogy a magyar projektben inkább a romákkal szemben táplált előítéletek információ által történő mérséklése volt az elsődleges cél.

A *deliberative poll* a résztvevő vizsgálatok (*participatory inquiry*) családjába tartozik. Peter REASON a résztvevő kutatásokat áttekintve három, mára már kiforrott válfajt különböztet meg⁷: a kooperációs vizsgálatot (*co-operative inquiry*, ennek kidolgozásában Reason személyesen is érintett), a résztvevő akciókutatást (*participatory action research*) valamint az akciótudományt és akcióvizsgálatot (*action science and action inquiry*). E kutatási formákat az köti össze, hogy a felvilágosodás eszményeit követve fel akarják szabadítani az embereket a tudósok által monopolizált tudástermelés alól (REASON, 1994). A kigondolók nem titkolt reménye, hogy ezen új vizsgálódási módszerekkel elősegíthetik az emberek összefogását egymással és környezetükkel.

Nagyon röviden összefoglalva: a *kooperációs vizsgálatoknál* az embereket arra vezetik rá, hogy hogyan szabadulhatnak meg az őket gúzsba kötő kondicionált viselkedésformáktól, korlátozó normáktól, és élhetnek egy autonómabb életet. A kutatás alanyai mind-mind kutatóként is részt vesznek a vizsgálatban, közösen meghatározva a kutatás kérdéseit, a témákat a saját mindennapi életükből merítve. Az *akcióvizsgálatok* szervezetek és csoportok tetteinek (ön)vizsgálatából akarnak olyan cselekvésformákat kidolgozni, amelyek hozzájárulnak a csoport hatékony és igazságos működéséhez.

A *résztvevő akciókutatás*, amihez a *deliberative poll* módszere is tartozik, a legelterjedtebb résztvevő vizsgálati módszer (illetve módszerek együttese). Ezeknél Reason értelmezésében a cél hármas: elnyomott csoportok emancipálása; csoportos, nem tudományos tudástermelés, az emberek hétköznapi tudásának előtérbe helyezése; kooperáció és közös cselekvés. Ide tartoznak azok a közösségkutatási formák (pl. érintettekkel folytatott csoportinterjúk vagy állampolgári tanácsok, ld. OBLATH, 2007), amiktől James FISHKIN és kutatótársai (FISHKIN–LUSKIN–JOWELL, 2000) a *deliberative poll* módszerét bemutatva részben elhatárolódnak.⁸

⁵ A külföldi *deliberative poll*okról olvashatunk Herman Zita cikkében.

⁶ Az akciókutatásokról lásd pl. OBLATH, 2007, ill. a következő bekezdésekben.

⁷ Reason rámutat arra, hogy másfajta résztvevő vizsgálatok is léteznek (REASON, 1994)

⁸ Lásd a következő bekezdést.

A *deliberative poll* elmélete abból a feltételezésből indul ki, hogy a választások nem tükrözik híven a szavazók szakpolitikai preferenciáit.⁹ Például Ray C. RIST mutatott rá arra (RIST, 1994), hogy az állampolgárok, de a politikusok is, egyre kevésbé látják át a komplex szakpolitikai kérdéseket, nehezen tudják azonosítani, hogy cselekvéseik hogyan és milyen változásokat idéznek elő. Fishkin, Peter LUSKIN és Roger JOWELL hangsúlyozzák: amellett, hogy a népesség egy jelentős része nem vesz részt a választásokon, a legtöbb választó nem is gondolkozik el szakpolitikai kérdéseken. A szerzők szerint kevesen vesznek részt olyan vitákban, ahol politikáról, illetve szakpolitikai kérdésekről van szó, és szinte egyáltalán nem találkoznak olyanokkal, akik eltérő társadalmi tapasztalatokkal, nézőponttal rendelkeznek. Ez a tény aggasztja a *deliberative poll* kitalálót; egyfelől a választók nem tudják, mit is gondoljanak az őket érintő kérdésekről, másfelől, ebből kifolyólag, a döntéshozók sem tudhatják, hogy mit is akarnak a választóik. Az általuk kifejlesztett módszer előnyeit egyrészt a kiscsoportokat jellemző társas szituációkban, a közös gondolkodásban (ahol viszont – sok hasonló akciókutatással ellentétben – nem törekednek konszenzusos álláspont kialakítására)¹⁰, a szakértőkkel és politikusokkal való találkozásokban látják, másrészt a reprezentativitásban, hisz – szintén sok hasonló akciókutatással ellentétben – a *deliberative poll*ban részt vevők (elméletileg) reprezentálják egy ország népességét. A szerzők meggyőződése szerint a reprezentativitás garantálja, hogy a vitahétvégén kialakult véleménystruktúra hasonlít arra, amit az össznépszerűségben mérhetnének akkor, ha mindenkinek esélye lenne információkhoz jutni, kérdéseket feltenni, vitázni. Ebből úgy tűnik (noha ezt nem mondják ki), hogy a szerzők szerint a viták nyomán (ki/át)alakuló vélemények irányításként szolgálhatnának a politikusoknak: az országot reprezentáló néhány száz ember végül racionálisan, minden érvet mérlegelve, „objektív” információkra támaszkodva választja ki az általa preferált szakpolitikai döntéseket. Ahogyan a két amerikai kutató számtalan helyen kifejtette, a *deliberative poll* egyik fő kérdése éppen az, hogy a *tájékozottság mennyiben befolyásolja az egyének döntéseit*. Feltételezik, hogy minél több információval rendelkezik valaki, annál jobban el tudja dönteni, milyen politikai döntés felel meg leginkább a meggyőződésének és szolgálja az érdekeit; a hétvégi „konferenciák” egyik legfontosabb célja éppen az, hogy az embereket ellássák a szándékaik megvalósítását szolgáló releváns információkkal. Mivel általában szakpolitikai kérdésekről szólnak a *deliberative poll*ok, releváns információ pl. a politikai pártok álláspontja és a politikai döntések lehetséges következményei. A racionális döntéselmélet fogalmi keretében mozognak: az ember alapján

9 Ahol nem hivatkozom más forrásra, a *deliberative poll* módszerét FISHKIN–LUSKIN–JOWELL, 2000 alapján mutatom be.

¹⁰ A különböző akciókutatásos elrendezésekre jellemző, egymástól sok szempontból eltérő kiscsoportos módszerekről ld. (OBLATH, 2007).

véve *racionalisan* akar dönteni; céljai eléréséhez keresi a legmegfelelőbb eszközöket: a releváns *információk szolgáltatják a tudást ezekről az eszközökről*. Fontos, hogy a tájékoztatás „kiegyensúlyozott”¹¹ legyen, egyenlő mértékben mutassa be mindegyik oldal érveit.

A *deliberatív poll* magyar meghonosítói – O. és É. – a magyarországi előítélet-kutatások prominens személyiségei. Munkásságuk során, sok más hazai előítélet-kutatóval egyetemben, kiemelt figyelmet szántak a cigányellenes előítéletek kutatásának. Számos – főként kérdőíves – kutatást végeztek a magyarországi és a határon túli előítéletek felmérésére, ezért a Magyar Agora kérdőívének elkészítése mondhatni rutinmunka lett volna számukra, ha nem kell alkalmazkodniuk az amerikai kutatótársak elvárásaihoz és javaslataihoz. Hiszen a magyar *deliberatív poll* fontos alapvetéseiben tért el az amerikai modelltől. Míg az amerikai modell fő célját egyik kitalálója így sommázza: „*A deliberatív poll célja, hogy adalékokkal szolgáljon az aktuális szakpolitikai viták [deliberations] számára*” (FISHKIN–LUSKIN–JOWELL 2000), addig a magyar kutatásvezető, O. számára elsődlegesen nem az egyének szakpolitikai preferenciái és a tájékozottság viszonya az érdekes, és nem is az a célja, hogy befolyásolja a cigányokat érintő szakpolitikákról szóló vitákat. O. az előítéleteket szeretné csökkenteni. Ennek egyik oka az, hogy a hazai előítélet-kutatók többségéhez hasonlóan O. és É. is közvetlen összefüggést lát az előítéletek és a diszkrimináció között. Az általuk feltárt, sokszor nagyarányú magyarországi előítéleteség magyarázza szerintük a romákat sújtó diszkriminációt is. Ahogyan máshol ERŐSS Gáborral kifejtettük (ERŐSS–GÁRDOS, 2007), a diszkriminációban meghatározó szerepet játszó *intézményi feltételeket* az előítélet-kutatások döntő többsége nem, vagy csak marginálisan veszi figyelembe. A romák marginális helyzetének és az őket sújtó diszkriminációnak az okát elsősorban (de természetesen nem kizárólag) az előítéletes társadalmi attitűdökben, és nem az intézményrendszer sajátosságaiban lokalizálják. Itt tetten érhetjük az amerikai és a magyar kutatók közötti egyik alapvető különbséget: míg az amerikai tudósok az intézményrendszert megreformáló, az állami intézményekben foganatosított szakpolitikai döntések szerepét hangsúlyozzák a diszkrimináció csökkentésében, addig a magyar kutatók az előítéleteknek tulajdonítanak döntő szerepet.

Az előítéleteket O. két módszerrel kívánta csökkenteni: egyrészt előítéletmentes („tényszerű”) tájékoztatással, másrészt a romák és nem romák személyes találkozásával a hétvégi konferencia ideje alatt. O. a kutatás előkészítésének egy korai fázisában kijelentette: „*az előítélet irracionális: ha többet tudunk, csökken*”.

¹¹ A két amerikai kutató (nevezük őket I.-nek és U.-nak) szóbeli eligazításából idézek, amit a kiscsoportok vitavezetőinek tartottak a hétvégi „konferencia” előtt.

Szerinte tehát a racionálisan gondolkodó emberek nem rendelkeznek előítéletekkel.¹²

Érdekes következtetéseket lehet levonni abból is, hogy O. milyen témákat szánt a plenáris és a kiscsoportos megbeszélésekre fél évvel a vizsgálat megkezdése előtt: szegénység és szociális támogatások, az emberi méltóság megsértése, iskolai vagy lakóhelyi egyenlőtlenségek/szegregáció. E három közül egy, az emberi méltóságé, semmiképp sem illeszkedik az amerikai partnerek elképzeléseihez, ugyanis nem igazán vethető alá olyasféle racionális érvelésnek, ami a *deliberative poll* módszerének szerves része. Nehéz elképzelni egy olyan diskurzust, amely az emberi méltóság pozitív és negatív oldalait taglalná – ehhez a „méltóság” fogalma túlságosan pozitív konnotációjú etikai kategória. A romák etnikai diszkriminációjának, a faji megkülönböztetés kérdéseinek *etikai konnotációi* a magyar és az amerikai kutatók közötti konfliktusok egyik fő forrása volt.

A nézeteltérések másik forrása abból az imént felvázolt tényből fakadt, hogy a magyar kutatók elsősorban az előítéletekre, másodsorban a személyes diszkriminatív hajlandóságra kívántak koncentrálni a kérdőívben – ahogyan azt az addigi kutatásaikban is tették. A *deliberative poll* kitalálói pedig, ezzel szöges ellentétben, éppen a szakpolitikai lépésekre, tehát az intézményrendszer adta lehetőségekre koncentrálnak. Ők egy olyan kérdőívet képzeltek el, amiben a romák helyzetének javítása érdekében tett különböző szakpolitikai javaslatok támogatottsága a függő változó.

Az amerikai és a magyar fél megközelítése közötti ezen eltérések olyan feszültséget eredményeztek, amely a most taglalandó kérdőív-készítési folyamat meghatározó jellemzőjévé vált.

A későmodern korról szóló kutatásoknak egyik sokat hangoztatott követelménye, hogy kerüljenek a figyelem középpontjába a lokális, helyhez kötött tudásformák. Ha a centrum-periféria modellt már nem a „régí”, modernista értelemben fogjuk fel, akkor a periféria és a centrum tudásformái között nem kizárólag hierarchikus viszonyt feltételezünk, hanem az együttműködés, a konfliktusok,

¹² Az előítélet-kutatások különböző irányzataira e helyütt sajnos nem tudok bővebben kitérni. Jó áttekintést ad pl. ERŐS, 2007. Az „előítélet” kifejezés a különböző elméletekben sokféle – általában negatív és semleges, és ezek árnyalatai – konnotációval rendelkezhet. A teóriák abban is eltérnek, hogy a társas létezés elkerülhetetlen velejárójának tekintik-e az előítéleteket. Akik annak tekintik, azok általában a hétköznapi élet bonyolultságára adott reakcióként értelmezik az előítéleteket, a sémaalkotásnak, a kategorizációnak az emberi gondolkodásban betöltött kulcsszerepével érvelve. E helyütt arra sem tudok kellő részletességgel kitérni, hogy mely különböző elméletekkel találkozhatunk az előítéletek megszüntetésének, megváltoztatásának vagy enyhítésének lehetőségeiről. Szűrőpróbaszerűen egy olyan szociálpszichológust idézek, aki tanácsadóként maga is részt vett a Magyar Agorában: „Lényegében mind a mai napig fennáll az az illúzió, hogy az előítélet valamilyen észellenes jelenség, a megismerés tévútja, a tudatlanság menedéke, melynek cáfolata, hamisságának leleplezése mintegy önmagától elhamvasztja az előítéletek által táplált vak hiedelmeket” (CSEPELI, 1977).

a hatalmi harcok és a viták egyvelegét, amihez újabb és újabb egyensúlyok kialakulása, nyertesek és vesztesek váltakozásának dinamikája társul.

Eltérő tudások

Már említettem, hogy az egyik legfontosabb konfliktusforrás a magyar kutatócsoport kiindulópontja, az általuk megszokott előítéletesség-kutatás volt. Már a kérdőív legelső változatát is úgy állította össze O. és É. (ő foglalkozott elsődlegesen a kérdőívkészítés módszertani aspektusaival és az adatfeldolgozással), hogy korábbi kutatásaik kérdőíveiből válogatták össze a kérdéseket „*különösebb gondolkodás nélkül*”¹³. Nagyon sok kérdéscsoportra vonatkozóan már eleve határozott elképzelésük volt arról, milyen látens dimenziók húzódnak majd meg a válaszok mögött. Látens dimenziók például azok az elképzelések, előítéletek, attitűdök, amelyek alapján egy-egy kérdésre egy bizonyos jellegű választ ad a megkérdezett.¹⁴ Egy valamirevaló szociológus például társadalmi okokra vezeti vissza a cigányok hátrányos helyzetét, ezért egy kérdőív megválaszolása során nem fog egyetérteni azzal az állítással, hogy a cigányok tehetik a legtöbbet a helyzetük jobbításáért. A látens dimenzió ebben az esetben az ún. „külső oktulajdonítás” (ez a magyar kutatók szóhasználata), ez a látens dimenzió határozza meg „*A társadalom teheti a legtöbbet a cigányok helyzetének jobbításáért?*” kérdésre adott választ. Témánk szempontjából itt az az érdekes, hogy az amerikai kutatók, a magyarokkal ellentétben, nem rendelkeztek bizonyos előzetes tudáselemekkel, többek között például a magyar kontextusban releváns látens dimenziókról szóló tudással.¹⁵

A tudományantropológiában is jó ideje közhelynek számít az a nézet, hogy a szövegeknek számtalan olvasata lehetséges (LATOURE–WOOLGAR 1986), és minden olvasatot újra és újra meg lehet cáfolni. Ebben az elemzésben is szövegek (a különböző készségi fokú kérdőívek) olvasataival fogunk találkozni. Ezeket az olvasatokat több tényező alakítja, a diszciplináris hagyományok, az előzetes kutatási tapasztalatok stb. Ebben a fejezetben a két kutatócsoport olvasatait fogjuk végigkövetni, amennyiben azok helyi tudásformákban gyökereznek.

Két részre bonthatjuk a kérdőív kialakításának és a lokális tudásnak a viszonyát. Az egyik a nem tudatos kötődés a helyi tudásformákhoz, a hallgatólagos tudás, a másik pedig a helyi tudás tudatos felhasználása az érvelésben.

¹³ Legelső – egy 2005. tavaszi – interjúnk során írta le így az első kérdőívet O.

¹⁴ Korábbi kutatási eredményeik döntő szerepet játszottak a látens dimenziók feltételezésében.

¹⁵ A csoportok közötti hatalmi harcokról és az inter-, ill. transzdiszciplinaritás kérdéseiről e helyütt nem tudok szólni.

A hallgatóságos tudáson alapul az a mód, ahogyan a kérdőívben a cigányokról szóló kérdéseket felteszik. Egy kérdőív egy bizonyos beszédmódot is megtestesít a kérdésekben megemlített csoportokról.

E helyütt érdemes röviden összevetni a cigányokról szóló magyar *deliberative pollt* az ausztrál bennszülöttekről szóló *deliberative poll*-lal. Azért is érdekes ez az összehasonlítás, mert a magyar szervezők maguk vettek át bizonyos elemeket az ausztrál kérdőívből (erre az amerikai kollégák is biztatták őket, mivel szerintük ez a kutatás hasonlított legjobban a magyar felméréshez). Az egyik legszembe-tűnőbb különbség a két kérdőív között, hogy az ausztrálban a bennszülöttek és a többség viszonyáról általában faggatják a megkérdezetteket, a magyarban viszont már eleve feltételezik a konfliktusos helyzetet. Egy példa: a magyar kérdőív egy korai változatában, amit az amerikaiak nem véleményeztek, két kérdés is foglalkozott azzal, hogy a megkérdezettek milyen súlyosnak ítélik meg a magyarok és a cigányok közötti konfliktusokat. A kérdések így hangoztak: „Ön szerint vannak-e konfliktusok a cigányok és a nem cigányok között Magyarországon?“, ill. „És a lakóhelyén (Budapesten a kerületében) voltak-e konfliktusok a cigányok és a nem cigányok között az elmúlt egy-két évben?“ A válaszlehetőségek a „nincsenek“ és a „nagyon súlyos konfliktusok“ között mozogtak mindkét kérdés esetében. A válaszalternatívák mutatják meg azt az értelmezési teret, amelyben a kutatók a cigányok és a magyarok viszonyát elképzelik: az öt választható válasz között egy van, amely szerint nincs konfliktus, a többi négy már csak a konfliktus mértékének megítélésében különbözik. A Magyar Agora kutatóinak korábbi kutatásait is jellemzi, hogy a kisebbségek és a többség közötti viszonyokban konfliktushelyzetet tételeznek. Ez az előfeltevés már a néhány évvel ezelőtti publikációikban is egyenesen elvezet ahhoz a konklúzióhoz, hogy fontos lenne a demokratikus nyilvánosság és a sokoldalú kommunikáció az ilyen konfliktusos helyzetek orvoslására. Úgy tűnik, hogy a Magyar Agorában találták meg azt a formát, ahol ezt a demokratikus kommunikációt legalább egy hétvégére megteremthetik.

A cigányok hátrányos helyzete számukra olyan tény, amire nem is vonatkozik kérdés a kérdőívben – eleve feltételezik, hogy létezik. Míg a nem cigányok esetében a szegénység, addig a cigányok esetében a hátrányos helyzet okaira kérdeznek rá. (A válaszlehetőségek nagy része mindeközben megegyezik.) Ez az eltérő megfogalmazás nem véletlen: a szociológiai hagyomány, és ezen belül a cigánykutatói hagyomány szerves része, hogy nem csupán a szegénységük, hanem a társadalmi kirekesztettségük miatt is rossz helyzetben vannak a cigányok, hogy az előítéletesség komoly szerepet játszik peremhelyzetük kialakulásában és fennmaradásában. Ebben az értelemben a Magyar Agora kérdőíve abba a kutatási hagyományba illeszkedik, amit DUPCSIK Csaba emancipatórikus strukturalistának nevez:

[...] az emacipatórikusnak tekinthető vizsgálatok szerint a cigányok helyzete az elnyomottság, megfosztottság, kirekesztettség, hátrányos megkülönböztetés fogalmakkal jellemezhető [...]. [Az] adott kutató a cigányok tulajdonságait [...] a romák és a többségi társadalmak dinamikus kölcsönhatásából [vezeti le].

(DUPCSIK, 2005)

Legújabban OBLATH Márton hívta fel a figyelmet arra, hogy a szociológiai cigányfogalom (amely a cigányokat mint kirekesztett, előítéletekkel sújtott csoportot tételezi) csak egy a sokféle tudományos cigánykép közül:

A szociológiai cigánykutatásokban a heterogenitás problémáját jelentősen redukálja a cigányok etnikai vonásainak zárójelbe tétele. A társadalmi pozícióján keresztül meghatározott, kirekesztett és/vagy szegény [...] szociológiai kategóriáját a nem szegény vagy a nem vándorló cigányok „kezdik ki”. A reflexiós kísérletek a marginalitásban újratermelődő csoport konstitutív elemeként azt tüntetik fel, hogy őket a változó intenzitású, ám minőségét tekintve ahistorikus rasszizmus, s az ebből fakadó „diszkriminációs többlet” sújtja.

(OBLATH, 2006)

Ennek a hermeneutikai¹⁶ értelemben vett „előítéletnek” másik árulkodó jele volt egy olyan kérdés, amely a végleges kérdőívből ki is maradt. A sok kritikával élő amerikai kollégáknak szóló gesztusként változatlan formában vették át az ausztrál kérdőívből. A kérdés az élet különböző területein a cigányok és a nem cigányok helyzetének összehasonlítására szólított fel.¹⁷ A válaszlehetőségek a következők voltak: „sokkal rosszabb”, „rosszabb”, „ugyanolyan”, „jobb”. Ellentétben az ausztrál kérdőívvel, itt a válaszlehetőségek kiegyensúlyozatlanok: a „sokkal rosszabb”-nak a pozitív oldalon nincsen megfelelője. Ez megvilágítja, milyen előzetes tudással és elvárásokkal dolgoztak a kérdőív megszerkesztői.

Az is árulkodó jel, hogy az amerikai munkatársak a kérdőív mely részeibe javítottak bele. Egyikük a cigányok lakókörülményeinek javításával kapcsolatban megadott válaszlehetőségek közül azt a kettőt akarta kihúzni, amelyek egyrészt külterületen felépítendő, kifejezetten a cigányoknak szánt lakótelepeket ajánlott, illetve elnéptelenedő településekre költöztette volna a romákat. Csak azt a két lehetőséget tartotta volna meg, hogy új lakásokat építsenek-e a számukra, vagy pedig régi lakásokba költöztessék őket. Nem rendelkezett a magyar kutatók szá-

¹⁶ GADAMER (1984) például olyan tudásként határozza meg az előítéletet, amely minden megértés és értelmezés feltétele.

¹⁷ Például: „Gondoljunk most az emberek egészségi állapotára. Ön szerint a cigányoknak ugyanolyan, jobb vagy rosszabb az egészségi állapota, mint a többieké?” „És ha az iskolázottságra gondolunk?” A további kérdések jövedelmi helyzetükre, a munkanélküliségre, az életben való előrejutásukra, lakáshelyzetükre vonatkoztak.

mára nagyon jelentős háttértudással a szegregációs mechanizmusokról: hogy a külterületre költöztetés reprodukálná a cigányok területileg is szegregált helyzetét; továbbá ismeretek híján nem számolt azzal, milyen negatív előítéletek élnek a cigányokról mint szomszédokról. Egyszóval nem volt tudatában annak, milyen diszkurzív mezőkben helyezkednek el és nyernek jelentést a lehetséges válaszok.

Az egyeztetések során sok kritika érte a magyar kérdőívet. Á., a Magyar Agorában részt vevő harmadik kutató egyszer azt vetette fel, hogy el kellene magyarázni a kérdőívet az amerikaiaknak, I.-nek és U.-nak, mert számos, a kérdőívben szereplő témához egyszerűen nem értenek, Amerikában ezek közül több ilyen formában nem is létezik. Itt a lokális tudással történő explicit érvelésnek vagyunk tanúi, amikor is a helyi tudásra való hivatkozás az egyéni elképzelések megvalósításának eszközévé válik. Az amerikaiak az e-mailes és telefonos viták során szerzett sokéves módszertani tapasztalataikra hivatkoztak, arra, hogy ők találták ki ezt az eljárást, valamint arra, hogy szinte már minden kontinensen kipróbálták az általuk kifejlesztett *deliberative pollt*; a magyarok viszont arra, hogy a felmérés nem Amerikában, hanem Magyarországon zajlik, amiről nekik több a tapasztalatuk. Mindkét csoport célja az volt, hogy érveikkel meggyőzzék a másik csoportot a kérdőív általuk favorizált verziójának előnyeiről.

Az egyik legélénkebb vita a skálák fokai körül zajlott. Számos olyan kérdés szerepel a kérdőívben, amely egy bizonyos állítással való egyetértés mértékét vagy egy intézkedés fontosságának megítélését firtatja. A vita az amerikai és a magyar kutatók között akörül bontakozott ki, hogy hány lehetőség közül lehessen választani. Tulajdonképp az amerikaiak vétője előtt fel sem merült az a kérdés, hogy hány fokú legyen a skála. Egyértelműnek tűnt, hogy ötfokú legyen, a „teljesen egyetért”-től az „egyáltalán nem ért egyet”-ig, vagy a „feltétlenül szükséges”-től az „egyáltalán nem szükséges”-ig. Az amerikaiak viszont ragaszkodtak a 11 fokú skálához (0–10-ig), azzal érvelve, hogy így jobban eloszlanak a válaszok. A magyar kutatók ezután azzal érveltek, hogy Magyarországon az ötfokú skálát szokták meg az emberek, többek között az iskolai osztályzás miatt is. Azt állították, hogy nem lehetne értelmezni a válaszokat egy 11-fokú skálán, míg egy ötfokú skálánál mindenkinek evidens, mit jelent a 4-es, vagy mi a különbség a 2-es és a 3-as között. Az amerikaiak nem tartották meggyőzőnek a helyi tudások különbözőségére irányuló ilyesfajta hivatkozást. A végeredmény – mert kompromisszumnak nem lehet nevezni – végül az lett, hogy a legtöbb kérdésre egy tizenegy fokú skálán lehet választ adni, de vannak olyan kérdések is, amelyekbe a magyar kutatók az utolsó pillanatban visszacsempészték az ötfokú skálát.

Ebből a vitából világossá válik, hogy még az egyszerű számoknak is milyen sokféle értelmezésük lehet. Statisztikai-módszertani fogalmakat használva azt mondhatjuk, hogy az amerikai kollégák a nullától tízig terjedő számsort aránymérő skálaként értelmezték, ahol is a 0 egy abszolút kezdetet jelent, és az egyes

számok közötti intervallumok egyenlőek.¹⁸ A magyar csapat szerint viszont az iskolai osztályozási rend és osztályozási szokások jelentik az egytől ötig terjedő számsor értelmezési keretét. Mivel 11 fokú számsor nálunk nem használatos, az egyes számok nem jelentenek semmit a válaszadók számára, és ezért válaszaikat az adatfeldolgozás során majd értelmezni sem lehet – mondták. Ám a számítógépes adatelemzés során az egyszerűség és a kezelhetőség kedvéért az ötfokú skálát mégis arányskálaként fogták fel.

A helyi tudással való érvelés egy másik formája bizonyos kérdések standard és nemzetközi voltára hivatkozott, ám kiderült, hogy az a kategorizáció, amit a magyar kutatásvezető standardnak gondolt, az amerikai kollégák számára nem hordozott jelentést.

Az egyik olyan entitás, amely nem volt értelmezhető az amerikai kollégák számára, a szegénység okainak kategorizációja volt. A magyarok, ill. a romák szegénységének okaira irányuló kérdést az amerikai kutatótársak ki akarták húzatni – O. e kísérlet ellen azzal érvelt, hogy ez egy standard elméleti háttérrel rendelkező kérdéscsoport, amit többek között sok amerikai surveyben is használtak. Itt O. arra a magyar szociológiában gyakran kutatott témára gondolt, hogy az emberek belső vagy külső okoknak tulajdonítják-e a szegénységet (l. fent). De az amerikai kolléga, U., aki kritikai megjegyzéseivel látott el egy május végi változatot, azzal érvelt, amikor néhány válaszkategóriát kihúzott, hogy összeecsúsznak, nem zárják ki egymást a válaszlehetőségek.¹⁹ A magyaroknak ez nem tűnt fel: számukra egyértelmű volt, hogy a válaszlehetőségeket az ún. külső és belső oktulajdonítás megkülönböztetése különíti el egymástól. Az amerikai kutatók számára ez a megkülönböztetés nem annyira fontos, mint a magyar szociológusok számára. O. a kutatás végén a két lekérdezés különbségeiről szóló alig egyoldalas beszámolójában is kitért rá:

„Emellett a szegénység oktételezésében is történt némi elmozdulás: bár a sorsukért magukat a szegényeket okoló nézetek továbbra is népszerűek, valamelyest uralkodóbbá vált a külső, a társadalmi körülményeket és igazságtalanságokat

¹⁸ Az aránymérő skála példája a Kelvin-típusú hőfokmérés vagy a jövedelmi skála.

¹⁹ A kérdés így hangzott: „Különböző véleményeket gyűjtöttünk össze a szegénység okaival kapcsolatban. Mennyire ért egyet a következőkkel? (Hasonlóan ahhoz, ahogy az iskolában szokás, arra kérem, hogy egytől ötig osztályozza az állításokat. 5-öst adjon, ha teljesen egyetért, és 1-est, ha egyáltalán nem ért egyet egy-egy állítással.)” Az osztályozandó állítások: azok szegények, akiknek nincs megfelelő szakképzettségük; akik nem szeretnek dolgozni; akik elmaradott településeken élnek; azok szegények, akiknek nincs munkalehetőségük; akik nem tudnak vigyázni a pénzükre; akik testi vagy szellemi fogyatékkal élnek; akik nem tesznek magukért, és mindent a társadalomtól várnak; azok szegények, akiknek sok gyereke van; akik felelőtlenül élnek; akik szegény családba születtek.

*hangsúlyozó szemlélet, ami a változás valószínűsíthető irányaként egy erősödő társadalmi szolidaritás attitűdje felé mutat.*²⁰

A modern szociológiai tradícióban mélyen gyökerező, ok-okozati viszonyokról szóló tudásnak és társadalomjobbító törekvéseknek vagyunk megint tanúi: a szegények állapotáért a társadalmat szokás okolni, s a társadalmi szolidaritás vitán felüli érték.²¹

A kérdőívben találhatunk más példát is a két kutatócsoport koncepcionális eltéréseire. Az információs és az attitűdkérdések most következő elemzése arra mutat rá, hogy több esetben alapvetően más-más entitást mérnek ugyanazok a kérdések az amerikai és a magyar kutatók elképzelései szerint.

Nézzük meg először a „nem tudom” válasz felkínálásának problematikáját: a *deliberative poll* kitalálói nagyon büszkék arra, hogy a vitabeszélgetések és a kiosztott információs anyag hatására az emberek többet tudnak, mint az első lekérdés idején. Ennek mérésére minden *deliberative poll* kérdőívbe több ún. információs kérdést is beillesztenek. Hogy minél hatékonyabban tudják mérni a tájékozottabbá válást, nagyon fontos számukra (és ezt több e-mailjükben ki is fejtették), hogy egyértelműen felkínálják a megkérdezetteknek a „nem tudom” választ. Az O. és É. által képviselt, döntően statisztikai elemzésekre alapozó szociológiai gyakorlat viszont általában minimalizálni igyekszik a „nem tudom” vagy „nem nyilatkozom” válaszok lehetőségét, mert a „nem tudom” olyan válasz, ami miatt sok statisztikai eljárás nehezen alkalmazhatóvá válik, hiszen gyakorlatilag kisebb lesz a minta. Előítéletességet vizsgáló szociológiai felmérésekben nagyon ritkán fordulnak elő információs kérdések. Tehát a szociológusok arra törekednek, hogy mindenki válaszoljon minden kérdésre. A „nem tudom” válaszalternatíva általában szerepel ugyan a kérdőívben, de csak „vonalt alatt”, fel sem olvassák a kérdezőbiztosok; tehát csak akkor karikázhatja be a biztos, ha maga a megkérdezett mondja, hogy nem nyilatkozik. A magyar *deliberative poll* kérdőívének előzetes változataiban is csak néha-néha szerepelt a „nem tudom” opció, mígnem az amerikai munkatársak beszúrták minden hiányzó helyre ezt a válaszlehetőséget is. A régebbi *deliberative pollok* általuk elküldött kérdőívmintáiban látszik is, hogy a kérdezőbiztosoknak kimondottan biztatniuk kell a megkérdezettet, hogy ha nem tudja a választ, vallja be nyugodtan. A magyar változatban ilyen felszólítás nincsen. Az ok egyértelmű: míg a „nem tudom” válaszlehetőség az amerikaiak számára az *informáltságot* méri, a magyar kutatók szerint *egyáltalán nem mér*

²⁰ A kutatás honlapján található szövegből idézek. O. személyes közlése az az információ, hogy ő maga fogalmazta meg a rövid kutatási beszámolót.

²¹ Más kérdés, hogy az ún. külső oktételezésből miként lehet a társadalmi szolidaritás bármiféle erősödésére következtetni.

semmit, és ezért mindent el kell követni annak érdekében, hogy ne ezt jelöljék be a válaszadók.

Különböző referensek

Az információs kérdések és a többi kérdés viszonya egy másik nagyon fontos el-
lentétre hívja fel a figyelmet. Néhány, a kérdőívkészítés több fázisából származó
kérdés körüli vita elemzéséből kiderül, hogy az attitűdökre, előítéletekre vonatko-
zó kérdéseket nem mindig lehet elválasztani az információs kérdésektől. Ahogy
a „nem tudom” válaszok is különböző entitásokat mérnek a két kutatócsoport
szerint, ugyanazt a kérdést itt is a világ más-más *entitásának* – ebben az esetben
semleges ismereteknek, ill. előítéleteknek vagy attitűdöknek – a mérésére lehet
használni, és használják is a magyar, ill. az amerikai kutatók. Kezdjük talán a kö-
vetkező kérdéssel:

*„Véleménye szerint ma Magyarország lakosságának hány százaléka cigány?”,
és „Mit gondol, húsz év múlva Magyarország lakosságának hány százaléka
lesz cigány?”*

(A válaszokat százalékban kellett megadni.)

Itt az első pillantásra talán nem annyira szembetűnő ez a kettősség. A kér-
dőív magyar szerkesztői ezt a két kérdést *előítéletesség-mérő kérdésnek* szánták.
A gondolat egyszerű: a közvélekedés, hogy a cigányoknak sok gyereke van, és
ezt az előítéletet ezzel a két kérdéssel jól lehet mérni. A *deliberative poll* amerikai
kitalálója viszont úgy értelmezte egy e-mailjében, hogy a jelen helyzetre vonatko-
zó kérdés *információs kérdés*. De később már azt gondolta, hogy itt valami más-
ról van szó – empirikus premisszáról. A *deliberative poll*okban az információk
megfellebbezhetetlen igazságokként jelennek meg, az empirikus előfeltevéseken
viszont lehet vitatkozni. Az amerikai U. szerint a *deliberative poll* során általában
a politikai döntésalternatívák és feltételezett hatásaik között találhatók empirikus
premisszák, a deduktív-nomologikus sémát alapul véve: ha X helyzet áll fenn és
a kormány az Y intézkedést vezeti be, akkor annak Z következménye lesz.²² Ese-
tünkben például így lehet fogalmazni: ha most X % cigány van Magyarországon,
és a kormány egy új segélyprogramot vezet be, akkor húsz év múlva a cigányok
többen/kevesebben lesznek, mint most. Amit tehát az amerikaiak vagy mint in-
formációs kérdést, vagy mint bizonyos ok-okozati viszonyra rákérdező kérdést
értelmeztek, azt a magyar kutatók előítélet-mérő kérdésnek szánták: ha valaki
(nagyon) túlbecsüli a cigányok arányát a magyar társadalomban, az előítéletes-

²² U. egy 2005. június eleji e-mailjében fejti ezt ki.

nek számít.²³ Ezzel szemben az amerikaiak szerint a cigányok létszáma egyszerű információs kérdés. Ez az eltérés a magyar kutatók egyikének is feltűnt; É. úgy fogalmazott, hogy nincsenek semleges ténykérdések – ezt amerikai kollégái biztosan vitatnák. Példának É. azt hozta fel, hogy ha valaki a cigányok körében az átlagosnál gyakrabban vél felfedezni munkanélkülieket, akkor lehet, hogy ezt azért gondolja, mert a cigányok lusták; de lehet, hogy azért, mert (ahogy egy jó szociológus) tudja, hogy a cigányok tényleg gyakrabban munkanélküliek. Ugyanaz a kérdés a két kutatócsoport szerint két különböző entitásra vonatkozik: előítéletekre, illetve objektívnek mondott ismeretekre, semleges tudáselemekre.

Úgy tűnik, hogy a világ azon szeglete, amit a magyar, illetve az amerikai kutatók vizsgálhatónak gondolnak, nem egyezik. Az amerikaiak szerint lehet a lakosság cigányokkal kapcsolatos tudását vizsgálni. A magyar kutatók legalább egyike azt vallja, hogy ilyen *semleges tudáselemek nem léteznek*, hiszen a cigányokkal kapcsolatos állítások és előítéletek szétbogozhatatlanul összefüggnek. Eszerint valójában nem tudhatjuk, hogy előítéleteket vagy (téves) értesüléseket vizsgálunk a kérdőív segítségével.

A következő két kérdés esetében egyértelműbb a tényre és az attitűdre való rákérdés összemosódása:

„Ön szerint jogos-e, ha a rendőrség szigorúbban lép fel a cigányokkal szemben?”

(A lehetséges válaszok: „igen”, „nem”).

„Vannak olyan szórakozóhelyek, ahol ki is írják, cigányokat nem szolgálnak ki, másutt nem engedik be a cigány külsejű vendégeket a szórakozóhelyre. Önnek mi a véleménye erről?”

(A válasz kategóriák: „a szórakozóhely tulajdonosának jogában áll megszabni, hogy kit enged be és kit nem”; „a tulajdonos eljárása nem jogszerű, de érthető, mert a többi vendégek [sic!] kívánságának tesz eleget”; „a tulajdonos eljárása elfogadhatatlan, és erről fel kell világosítani őt”; „a tulajdonos eljárása elfogadhatatlan, és az ilyen tulajdonost meg kell büntetni”).

A jogos szó többértelmű lehet: vonatkozhat a konkrét jogi szabályozásra (és így ténykérdésként is felfogható), és vonatkozhat a megkérdozettek személyes normáira (ami már nem ténykérdés, hanem attitűdökre vonatkozik).

A következő kérdés körüli viták különösen érdekesnek bizonyulnak:

²³ Hogy a kutatók szerint pontosan ki és mennyire számít előítéletesnek, az a Magyar Agora adatainak kielemezése után fog kiderülni.

„Ha az ország pénztárcája megengedné, az itt felsorolt csoportok közül Ön kiknek a helyzetén javítana legelőször? Kérem, tegye sorrendbe aszerint, hogy kinek a helyzetén javítana először.”

(A válaszlehetőségek a következők voltak: „nyugdíjasok, sokgyermekesek, munkanélküliek, cigányok, menekültek, fogyatékkal élők, határon túlról áttelepülők”).

Amikor a magyar csapat tagjai, O., É. és Á., egy kutatási megbeszélésen harmasban tanakodtak ezen a kérdésen, előítéletesség-mérő kérdésként definiálták azt. Azon vitatkoztak, mi következik abból, hogy a válaszkategóriák átfedik egymást. Ha a válaszadó, mondjuk, a munkanélkülieknek és a sokgyermekeseknek juttatna többet, abból még nem lehet tudni, hogy a cigányoknak adna-e, hiszen nem tudjuk, milyennek képzele őket. Tehát arról folyt a beszélgetés, hogy milyen következtetéseket lehet levonni e kérdés segítségével a megkérdezettek cigányképéről és a cigányokkal kapcsolatos ellen- vagy éppen együttérzésről – megint egy tipikus szociológusi, szociálpszichológusi kérdés, amely az előítéletekre és a sztereotípiákra kérdez rá.

Egy kis kitérő: a magyar kutatók voltaképp azon vitatkoztak, hogy az általuk megfogalmazott kérdések és a válaszalternatívák milyen tényekre vonatkoznak. Tulajdonképpen az *operacionalizálási folyamat megfordítása ez*, amikor is nem az általuk feltárni kívánt tényekhez vezető utat állapítják meg a kutatók²⁴, hanem azon vitatkoznak, hogy a megfogalmazott állítások milyen tényekre vonatkoznak. Tényeken az általuk tételezett külvilágbeli, a kérdőív felméréstől független entitásokat értek. Az operacionalizálási folyamatnak épp e „fordított” volta rávilágít arra, hogy a kérdőív kérdéseire adott válaszokat milyen sokféle entításra lehet vonatkoztatni. A külvilágbeli referens, amit közelíteni próbálnak az imént idézett kérdéssel, ebben az esetben kettős: egyrészt az emberek azon véleménye, hogy kell-e az állami kasszából a cigányokat is támogatni, másrészt a megkérdezettek cigányképének (nem) előítéletes volta.

Az operacionalista módszertani iskola megközelítésében a mérési módszer határozza meg azt, hogy mit mérünk. Percy BRIDGMAN szerint egy fogalmat az őt mérő operációk töltenek meg jelentéssel (BRIDGMAN, 1932). Esetünkben arról van szó, hogy egy megállapodásos folyamat eredményeként alakul az ki, hogy egy adott mérési eszköz (egy sorrend felállítása a segíyezni kívánt csoportok között) milyen fogalmat (néhány lehetőség: cigányokkal szembeni előítéleteket; a cigányok helyzetével való szimpatizálást; cigánysztereotípiákat; segélypolitikai preferenciákat) definiál. Bridgman klasszikus érvelése a hosszúság sokféle defi-

²⁴ Egy a magyarországi szociológiaoktatásban elterjedt módszertani kézikönyv (BABBIE 1999: 130) így határozza meg az operacionalizálást: „Az operacionalizálás [...] azon konkrét lépések, illetve műveletek meghatározását jelenti, melyeket egy bizonyos fogalom mérésére használni fogunk.”

nícióját taglalja az eltérő mérési módszerektől (különböző eszközöktől) függően. Bridgmannél egy-egy eszköz egy-egy hosszúságdefiníciót eredményez. A szociológiai mérésnél a mérni kívánt entitást sok-sok, egymástól gyakran nagyon eltérően működő eszközzel mérik. Hogy a példánkban pontosan milyen fogalmat határoz meg a válaszadók által felállított sorrend, az adatelemzési folyamatok bemutatásával érthetnének meg; de mivel még nem jelent meg ilyen adatelemző tanulmány a Magyar Agora adatairól, ezzel ebben az írásban sajnos nem szolgálhatok. A szerzők eddigi munkásságának ismeretében óvatosan azt jelezhetjük előre, hogy a cigányokkal szembeni előítéleteket vagy az előítéletesség hiányát nem ez az egyetlen mérés fogja megállapítani. Sok-sok kérdés és a belőlük létrehozott több összevont változó segítségével fogják megállapítani egy egyénről, hogy előítéletes-e. Az előítéletességet e kutatáson belül tehát minden valószínűség szerint egymástól eltérő módszerű mérések konstruálják majd meg.

Két osztályozás, két világ

A cigányok, a munkanélküliek, a sokgyermekesek stb., akik között el kell osztani a segítyeket, rászorulókra és nem rászorulókra osztják fel a világot, s ez az osztályozás maga is bizonyos történeti adottságok, valamint társadalompolitikai, szociológiai és más diskurzusok termékeként jött létre. Michel FOUCAULT-tól megtanulhattuk, egyáltalán nem evidens az, hogy egy társadalom miképp osztályozza a dolgokat:

Milyen „asztalon”, milyen azonosságok, hasonlóságok és analógiák terében szoktunk felosztani megannyi különböző és hasonló dolgot? Milyen az a koherencia, amelyen mindjárt látni, hogy nem határozza meg a priori és szükségszerű láncolat, és nem is közvetlenül érzékelhető tartalmak hozzák létre? [...] Semmi sem bizonytalanabb, semmi sem empirikusabb (legalábbis látszólag), mint egyfajta rend megállapítása a dolgok között, semmi sem igényel élesebb szemet, pontosabb és kifinomultabb nyelvhasználatot. [...] valójában még a legnaivabb tapasztalás számára sincs semmiféle olyan hasonlóság, semmine-mű különbségtétel, amely ne egy előzetes kritérium alkalmazásának pontos műveletéből adódna.

(FOUCAULT, 2000)

A két kutatócsoport konfliktusából kitűnik, hogy teljesen más az azonosságok és hasonlóságok azon tere, amelyben a rászoruló és al csoportjaik definiálódnak. A rászoruló, mint specifikusan magyarországi kategória, egy többéves szociálpolitikai diskurzus része, a szűkös állami források megszerzéséért a nyilvánosságban is folyó küzdelem eredménye, tehát egy olyan helyi tudást képvisel, amivel az

amerikai kutatótársak nem rendelkeztek. Ez ki is derült, amikor bekapcsolódtak a kérdőívről folyó vitába. Ők ugyanis mindenekelőtt a válaszlehetőségek átfedését kritizálták; azzal érveltek, hogy a cigányok lehetnek fogyatékosok és/vagy munkanélküliek is, a sokgyermekesek egyúttal lehetnek határon túlról áttelepülők stb. A magyar kutatók számára ez a probléma nem merült fel. Számukra a rászorulóknak ilyenén kategorizációja egyrészt szinte evidens módon tartalmazza az ebben a kérdőívben megtalálható csoportokat, másrészt egyáltalán nem volt problémájuk az átfedésekkel. Úgy tűnik, hogy a rászorult helyzethez kötődő lokális tudás evidens módon megkülönbözteti e kategóriákat, és nem problematizálja az átfedés logikailag felmerülő kérdését. E lokális tudások és magától értetődőségek eredetéről is szót kell majd ejtenünk, de ez egy másik írást érdemel.

Ugyanígy szinte magától értetődő kategorizációt jelez a fent említett oktételezési módozatok látens dimenziója. A külső, illetve belső oktulajdonítás kategóriája a Magyar Agora kutatóinak korábbi előítéletesség-kutatásaiból már jól ismert (CSEPELI-ÖRKÉNY-SZÉKELYI, 2002), a szociálpszichológiai irodalomban is gyakran taglalják ezt a témát. Többfelől is része tehát a magyar kutatók tudásának. Az amerikai kollégák viszont, úgy tűnik, nem számolnak látens dimenziókkal. Ezért is kritizálhatták ők egymást átfedő voltuk miatt azokat az állításokat, amelyek mögött magyar kollégáik szerint a külső és belső oktulajdonítás látens dimenziója húzódik. Aki nem gondol arra, hogy kétféle oktulajdonítási mód van, az a felajánlott válaszokban csak esetleges, egymást átfedő állításokat láthat.

A helyi tudások konfliktusának egy másik esetével találkozhatunk az ún. információs kérdések esetében. Az információs kérdések, ahogy U. egy e-mailjében kifejtette, két okból kellene; egyrészt, akik többet tudnak a vitahétvége után, megváltoztathatják a véleményüket; másrészt a tájékozottság magát a *deliberative poll* módszerét is legitimálja, mert az emberek a vitahétvége által tájékozottabbakká válnak, tehát a „konferencia” során kialakult véleményüket a tények is jobban alátámasztják:

„Az információs kérdések egyik érdeme, hogy hozzájárulnak a folyamat legitimálásához azáltal, hogy miattuk állíthatjuk: a viták [deliberation] utáni vélemények jobban informált vélemények.”²⁵

A magyar kutatók vehemensen győzködték amerikai kollégáikat, hogy nem mindig van egyetlen „helyes” válasz az amerikaiak által információsnek nevezett kérdésekre. Ez a probléma elvezet minket egy másik vitaponthoz, ami a két kutatócsoport között kialakult; a magyar kutatók megpróbálták meggyőzni az amerikaiakat, hogy a *deliberative poll* módszere, amelynek fontos része a tájéko-

²⁵ I. június eleji e-mailjéből.

zottság növelése, a magyarországi kontextusban nem úgy működik, mint más-
hol. Az egyik legradikálisabb példa az, amikor egy konferencia-telefonbeszélge-
tés során megkérdezte I., hogy az egyik általa információsnak gondolt kérdés-
re mi a válasz. A kérdés így hangzott: „Ön szerint az elmúlt 15 évben a baloldal
(MSZP, SZDSZ) vagy a jobboldal (FIDESZ-MPP, MDF) tett-e többet azért, hogy
kevesebb ember legyen szegény? És azért, hogy a cigányok helyzete javuljon?”²⁶ O.
azt mondta, hogy nem tudja, mi a helyes válasz, ugyanis „a pártok is mozognak,
tanulnak, nincs fix pozíciójuk”. Á. megpróbálta hosszabban kifejteni, hogy meny-
nyiben különbözik az amerikai és a magyar pártrendszer és pártpolitika, és hogy
miért nem lehet számos, az amerikaiak által megszokott kérdést nálunk feltenni
– megint egy hivatkozás a helyi tudásra (jelen esetben tudáshiányra). Á. szerint
azok a policytémák, amelyek Amerikában és a Nyugaton már régóta közszájon
forognak, Magyarországon egy olyan újfajta gondolkodást képviselnek, amihez
még nem szoktak hozzá az emberek. Nem létezik tehát az a nyelv, amelyet az
amerikai kollégák feltételeznek, hisz ez „egy új demokrácia, maga a politikai dön-
tésekről (policy options) szóló diskurzus itthon újnak számít”. A különböző poli-
tikai alternatívák (például az integratív/univerzalista és a cigányokat megkülön-
bötetetten kezelő politika), amelyekről Amerikában már évtizedek óta vitatko-
znak, Magyarországon még nem annyira jól megfogalmazottak.

A szociálpolitikai nézetekről szóló imént felvázolt vitát úgy is le lehet írni,
mint „világok összeütközését”. Ehhez érdemes felhívni a figyelmet egy alapvető
különbségre: az eltérő helyi tudásformák nem csupán azt vonják maguk után,
hogy bizonyos fogalmaknak eltérő jelentést adnak a magyar, illetve az amerikai
kutatócsoport tagjai. Idézzük fel egy pillanatra Ian HACKINGET, aki felhívja a fi-
gyelmünket arra, hogy különbséget kell tennünk a (társadalmi) konstrukció sok-
féle lehetséges típusa között. Nem mindegy, hogy azt állítjuk-e, egy objektumot
konstruál a társadalom, vagy objektumok egy kategóriáját, esetleg objektumok
egy tulajdonságát, vagy ezeknek valamilyen kombinációját:

*Abban a mondatban, hogy „X társadalmi konstrukciója”, az X impliciten
utalhat entitások különböző típusaira, és a társadalmi interakció részben
magában foglalhat különböző entitások közötti interakciót is. [...] Tehát lát-
hatjuk, hogy a „minek a társadalmi konstrukciója?” kérdésre nem feltétlenül
egyetlen válasz lehetséges. [...] Tisztán látható ez a társadalmi nem esetében.
Mi a konstrukció? Nemmel rendelkező emberi lények (egy eszme), nemmel
rendelkező emberi lények (emberek); nyelv; intézmények; testek*

(HACKING, 2003).

²⁶ A többi kategória: „a szegények száma csökkenjen; a cigányok helyzete javuljon; a cigányokkal szem-
beni diszkrimináció csökkenjen; a cigányok és a többi magyarok közötti konfliktus csökkenjen”.

Nem csupán abban különbözik a két csapat, hogy máshogyan, más fogalmakkal és más módszerekkel közelíti meg a valóságot. A különbség alapvetőbb: az amerikai kutatók szerint Magyarországon lehet olyasmit kutatni, ami viszont a magyar kutatók szerint nem létezik. *Maga a külvilágbeli entitások halmaza különbözik a két csoport szerint:* amit az amerikai kutatók kutatni szeretnének (a pártok szociálpolitikai irányultsága és a megkérdezettek ehhez fűződő viszonya), az a magyarok szerint nem létezik. A lakosság szociálpolitikai nézetei a Magyar Agorában részt vevő magyar tudósok szerint nálunk nem kutatható adottság, mert szerintük a szocializmus nyilvános politikai kultúrájában a szociálpolitikáról nem folyt széles körű diskurzus. Hackinggel szólva: Az, amit ma szociálpolitikának nevezünk, nyilván létezett a szocializmusban is, de a szociálpolitikáról folyó beszéd kategóriáit, amelyek a szélesebb társadalom számára is léteznek, továbbá a szociálpolitikát, mint elméleti kategóriát, a piacgazdasághoz kötik a Magyar Agora magyar kutatói. A texasi kollégák számára viszont evidens, hogy léteznek szociálpolitikai nézetek, mint kutatható objektumok. Hosszadalmas beszélgetések, viták után jött létre az a kérdőív, amelyik a két világot egyesítette: bekerültek ugyan az amerikai kutatók által elvárt, a pártok és a szakpolitikai döntések viszonyának percepcióját firtató kérdések, de a magyar fél nagy ellenállása miatt csak egyszerűsített formában.

Ezen a néhány oldalon, remélem, világossá vált, hogy az egymástól eltérő hallgatóságos és nem hallgatóságos tudáselemek milyen központi szerepet kapnak egy kérdőív kérdéseinek és válaszkategóriáinak értelmezésénél. Az amerikai és a magyar kutatócsoport egymástól eltérő módokon kategorizálja a világot, így a kérdőív elemeit is gyakran radikálisan ellentétes módon értelmezi. Amely kérdés fontos entitás mérésére szolgál az egyik csoport számára, az esetenként értelmezhetetlennek, feleslegesnek tűnik a másik szemében. A helyi tudásra történő hivatkozás érvként is szolgálhat arra, hogy a magyar szociológusok keresztül tudják vinni akarataikat az amerikai politológusokkal szemben, akik eltérő kulturális hátterük, világlátásuk, előfeltevéseik és tudományos tradícióik miatt más iránt érdeklődnek, és más hipotézisekkel, más fogalmi keretben, más tudáselemeket mozgósítva értelmezik ugyanazt a kérdőívet. A „fordított” operacionalizálási folyamatok (amelyek során arról folyik a vita, hogy a megfogalmazott állítások milyen tényekre vonatkoznak) leírásából kiderült, hogy a kérdőív kérdéseire adott válaszokat milyen sokféle entitásra lehet majd az elemzés során vonatkoztatni. Rámutattunk arra is, hogy a két kutatócsoport két különböző világot tételez a kutatás lehetséges tárgyaként. Azok a dolgok, amelyek az egyik csoport számára kutandó entitásokként definiálódnak, a másik csoport szerint esetleg nem is léteznek.²⁷

²⁷ Köszönöm Bodor Péter valamint Eröss Gábor különösen értékes észrevételeit és tanácsait.

Irodalomjegyzék

- BABBIE, Earl (1999): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BRIDGMAN, Percy W. (1932 [1927]): *Die Logik der heutigen Physik*. München: Hueber.
- CSEPELI György (1977): Utószó. In ALLPORT, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest: Gondolat, 707–743.
- CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária (2002): *Nemzetek egymás tükrében*. Budapest: Balassi Kiadó.
- DUPCSIK Csaba (2005): Cigány-képek. In SZALAI Júlia – NEMÉNYI Mária (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum, 255–282.
- ERŐS Ferenc (2007): *Irányok és tendenciák az előítéletek kutatásában*. *Educatio* 2007 tavasz, 3–9.
- ERŐSS GÁBOR – GÁRDOS Judit (2007): *Az előítélet-kutatások bírálatához. A „raszszista” nyugdíjasoktól a kirekesztő iskolákig*. *Educatio* 2007 tavasz, 17–37.
- FISHKIN, James S. – LUSKIN, Robert C. – JOWELL, Roger (2000): *Deliberative Polling and Public Consultation*. *Parliamentary Affairs* (53), 657–666.
- FOUCAULT, Michel (2000): *A szavak és a dolgok*. Budapest: Osiris.
- GADAMER, Hans-Georg (1984 [1960]): *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Budapest: Gondolat.
- GÁRDOS Judit (2006): *Mi van a képen? Esettanulmány a diagramok használatáról a társadalomtudományokban*. In NÉMEDI Dénes – SOMLAI Péter – SZABARI Vera – SZIKRA Dorottya (szerk.): *Kötő-jelek*. ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola Évkönyve 2005. Budapest: ELTE, 9–26.
- GÁRDOS Judit (2007): *Világok harca. A helyi tudás szerepe egy nemzetközi kutatás kérdőív-készítési folyamatában*. In NÉMEDI Dénes – SZABARI Vera – SZIKRA Dorottya: *Kötő-jelek 2006*. ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve. Budapest: ELTE TáTK, 111–132.
- HACKING, Ian (2003): *The social construction of what?* Cambridge: Harvard University Press.
- LATOUR, Bruno – WOOLGAR, Steve (1986 [1979]): *The Laboratory life*. Princeton: Princeton University Press.
- OBLATH Márton (2006): *A „cigány” kategória diszkurzív és történeti konstrukciója*. *Anthropolis* (3.1), 51–60.
- OBLATH Márton (2007): *Fókuszcsoport a kommunikáció- és közösségkutatásban*. In KOVÁCS Éva (szerk.): *Közösségtanulmány*. Budapest: REGIO könyvek, Néprajzi Múzeum–PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 278–295.

- REASON, Peter (1994): Three approaches to Participative Inquiry. In DENZIN, Norman K. – LINCOLN, Yvonna S. (szerk.): *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks: Sage Publications, 324–339.
- RIST, Ray C. (1994): Influencing the Policy Process with qualitative research. In DENZIN, Norman K. – LINCOLN, Yvonna S. (szerk.): *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks: Sage Publications, 545–557.